

ԲԱԺԻՆ 1. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
РАЗДЕЛ 1: ТЕОРИЯ ПЕДАГОГИКИ
SECTION 1: THEORY OF PEDAGOGY

UDC 37.015.32
DOI 10.46991/educ-21st-century.v7.i2.015

**ԲՈՒԼԻՆԳՐ ՈՐՊԵՍ ԱՆՁԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԽՈՉՐՆԴՈՏ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ**

Աշիկյան Արմենուհի

*մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Երևանի պետական համալսարան,
Հայաստանի Հանրապետություն,
armenuhi.ashikyan@ysu.am
<https://orcid.org/0000-0002-7172-6007>*

Ղազարյան Արևիկ

*մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Երևանի պետական համալսարան,
Հայաստանի Հանրապետություն,
arev.ghazaryan@ysu.am
<https://orcid.org/0000-0003-0231-2844>*

Ամփոփում

Համառոտ ներածական: Ավագ դպրոցական տարիքը անձի զարգացման այն փուլն է, երբ շարունակվում է սոցիալական ինքնության, արժեքային համակարգի և միջանձնային հարաբերությունների կառուցման հիմնադրաման գործընթացը: Կրթական միջավայրում ձևավորվող սոցիալական փորձառությունը կարող է նպաստել կամ խոչընդոտել ավագ դպրոցականի արդյունավետ ինտեգրմանը հասարակության մեջ: Այդ համատեքստում բուլինգը՝ որպես ինտենսիվ ու համակարգված հոգեբանական կամ ֆիզիկական ճնշում, դառնում է լուրջ մարտահրավեր թե՛ սովորողի, թե՛ կրթական համակարգի համար: Այն մեր իրականության մեջ նորություն չէ, պարզապես ստացել է նոր որակ ու հնչեղություն: Դրսևորումներն ու շարժառիթները տարբեր են, սակայն հետևանքները նույնն են. խեղվում է բուլինգի ենթարկված ավագ դպրոցականի անձի ձևավորման ու սոցիալականացման գործընթացը: Ավելին, բուլինգը խաթարում է ավագ դպրոցականի սոցիալական փոխհարաբերությունները, առաջացնում ինքնանվաստացման, հակառակ դեպքում՝ ագրեսիվ վարքագծի ամրապնդում: Այնուհանդերձ, դեռևս բուլինգը դիտարկվում է ոչ թե որպես մարտահրավեր, այլ տարիքային առանձնահատկություն ու հույզերի կառավարման անկարողության ակնարկ:

Բանալի բառեր՝ բուլինգ, ավագ դպրոցական, անձի ձևավորում, սոցիալականացում, ֆիզիկական բուլինգ, կիբերբուլինգ, հոգեբանական բուլինգ, ագրեսիվ վարքագիծ, բուլեր:

Հիմնախնդիրն է ուսումնասիրել ու վերլուծել բուլինգի դրսևորման այն հնարավոր տարբերակները ավագ դպրոցում, որոնք խոչընդոտում են ավագ դպրոցականի սոցիալականացումն ու ինքնության ձևավորումը:

Հողվածի շրջանակում իրականացվող հետազոտության նպատակներն են.

- համակարգել ու վերլուծել միջազգային ու տեղական գիտական գրականությունը՝ գնահատելու բուլինգի դրսևորումների, պատճառների ու հետևանքների առանձնահատկությունները ՀՀ դպրոցների ավագ դասարաններում բուլինգի դեմ պայքարի արդյունավետ մեխանիզմներ մշակելու ու իրականացնելու գործում,
- վերլուծել բուլինգի ազդեցությունը ավագ դպրոցականի սոցիալականացման ու ինքնության ձևավորման գործընթացներում, բացահայտել դրա մանկավարժական հետևանքները՝ առաջարկելով կանխարգելիչ մեխանիզմներ:

Հետազոտության նորույթը: Դիտարկումների վերլուծությունները հնարավորություն են տալիս փաստելու, որ բուլինգի ենթարկված ավագ դպրոցականի սոցիալականացման ու ինքնության ձևավորման միջև գոյություն ունի փոխկապվածություն, որը դիտարկվել է որպես մարտահրավեր մանկավարժական հանրությանը:

Հիմնախնդրին առնչվող արդիական հետազոտությունների ու հրատարակությունների վերլուծություն: Հողվածում տարբեր մոտեցումներով ներկայացված են հիմնախնդրի բազմաշերտ քննությունները՝ ներառելով ինչպես միջազգային փորձը, այնպես էլ ՌԴ-ում (Լ. Գ. Բարիսովա, Ա. Ն. Դախին, Մ. Ա. Նովիկովա, Ա. Ա. Բոչավեր, Կ. Դ. Խլոմով, Ն. Յիմբալենկո) բուլինգի հաղթահարման հնարավոր մեխանիզմներն ու առաջարկները:

Հիմնական նյութի շարադրանք: Բուլինգը ագրեսիայի տարածված ձև է, որը համաշխարհային մասշտաբով ճանաչված է որպես հանրային առողջապահական ու կրթական լուրջ խնդիր, որը բացասաբար է ազդում աշակերտների ֆիզիկական, հոգեկան ու բարեկեցության վրա: Ըստ ՅՈՒՆԻՍԵՖ-ի տվյալների՝ աշխարհում 13-15 տարեկան աշակերտների գրեթե կեսը (մոտ 150 միլիոն) հայտնել է, որ ենթարկվել է բռնության դպրոցում կամ դրա շրջակայքում: Այս տվյալները մատնանշում են խնդրի համաշխարհային ծավալներն ու դրա անհապաղ լուծման անհրաժեշտությունը [8]: Միջազգային հանրությունն ակտիվորեն ուսումնասիրում է բուլինգի դրսևորումները, պատճառներն ու հետևանքները՝ նպատակ ունենալով մշակել արդյունավետ կանխարգելիչ մեխանիզմներ:

Հայաստանի Հանրապետությունում բուլինգի խնդրի շուրջ լայնածավալ հետազոտություններ ու ազգային վիճակագրություն գործնականում բացակայում են, ինչի պատճառով հաճախ ընդունված է «թեթե թվեր չկան, ուրեմն խնդիր չկա» մոտեցումը: Այս անտեսումը խանգարում է իրականացնել խնդրի իրական ծավալների գնահատում ու դրա դեմ պայքարի համապարփակ ռազմավարությունների մշակում: Չնայած դրան՝ առկա հատվածական տվյալները, որոնք հիմնականում հավաքագրվել են ոչ պետական կառույցների կողմից, վկայում են, որ բուլինգը լուրջ ու արդիական մարտահրավեր է հայկական դպրոցների համար:

Բուլինգը՝ որպես բազմաշերտ սոցիալական երևույթ, կարող է խախտել սովոր-

րողի հոգեբանական կայունությունը, առաջացնել վախեր, ինքնամփոփություն, ընկճվածություն, իսկ ծայրահեղ դեպքերում՝ հանգեցնել նաև հոգեբանական ծանր հետևանքների: Բուլինգը հոգեբանական, ֆիզիկական կամ հուզական անցանկալի սահմանների խախտմամբ ագրեսիվ վարքն է դպրոցահասակ երեխաների շրջանում, որը ներառում է ուժերի անհամաչափություն, կրկնվող է կամ ունի կրկնման հնարավորություն: Այս խնդիրը ժամանակակից դպրոցներում պահանջում է համակարգային ու մասնագիտացված մոտեցում՝ բացահայտելու բուլինգի դեպքերը վաղ փուլում, իրականացնելու կանխարգելիչ քայլեր ու աջակցելու ինչպես զոհ դարձած, այնպես էլ ագրեսոր երեխաներին [1]:

Հայաստանում դպրոցական բուլինգը շարունակում է անտեսված խնդիր մնալ: Վիճակագրություն այն մասին, թե քանի երեխա է յուրաքանչյուր տարի բռնության կամ հետապնդման ենթարկվում ուսումնական հաստատություններում, չկա: Թեմայի վերաբերյալ համապարփակ, համակարգային հետազոտություններ ևս երկրում երբևէ չեն իրականացվել: Խնդրին մասնակիորեն անդրադարձել են միայն մի քանի հասարակական կազմակերպություններ տեղային մակարդակում իրականացված ուսումնասիրությունների շրջանակում:

Բուլինգը ուժի, հարկադրանքի, վիրավորական ծաղրի կամ սպառնալիքի կիրառում է՝ վիրավորելու նպատակով, ագրեսիվ գերիշխանության կամ ահաբեկման նպատակով: Այս պահվածքը հաճախ կրկնվում է և դառնում սովորական: Էական նախադրյալներից մեկը (բուլերի կամ այլ անձանց կողմից) ֆիզիկական կամ սոցիալական ուժի անհավասարակշռության ընկալումն է: Այս անհավասարակշռությունը տարբերակում է բուլինգը կոնֆլիկտից: Բուլինգը ագրեսիվ վարքի ենթահասկացություն է, որը բնութագրվում է թշնամական մտադրություններով, իշխանության անհավասարակշռությամբ ու որոշակի ժամանակահատվածում կրկնությամբ [4,59]: Այս սահմանումն էականորեն տարբերակում է բուլինգը պարզ վեճերից, որոնցում ներգրավված կողմերը մոտավորապես հավասար ուժի են: Բուլինգի դրսևորումները կարող են լինել ֆիզիկական, հոգեբանական, սոցիալական կամ կրթական վնաս պատճառող: Սրանցից յուրաքանչյուրը թողնում է իր յուրահատուկ հետքը զոհի վրա: Բուլինգն ըստ ձևերի կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ *ուղղակի* ու *անուղղակի* [7, 83]: Ուղղակի բուլինգի դեպքում դրսևորվում են վարքային հետևյալ ձևերը՝ հարվածել, ծեծել, գողանալ, ծաղրել, անընդհատ բարկացնել, վիրավորել, սպառնալ: Իսկ անուղղակի բուլինգի դեպքում բուլինգի զոհին կանխամտածված մեկուսացնում են իր միջավայրից, ընկերներից: Դրանք ներառում են՝

- **Ֆիզիկական բուլինգ**, որն ամենաակնհայտն է և ներառում է ֆիզիկական ագրեսիա, ինչպիսիք են հարվածները, հրումը, ոտքով տալը կամ ծեծը: Այն կարող է նաև տարածվել գույքի գողության կամ վնասման վրա:
- **Բանավոր (վերբալ) բուլինգ**, որը ներառում է անվանարկում, ծաղրանք, վիրավորանքներ կամ սպառնալիքներ՝ ուղղված զոհին: Ուսումնասիրություն-

ները ցույց են տալիս, որ բանավոր բուլինգը բոլոր ձևերից ամենատարածվածն է:

- **Սոցիալական (հարաբերական) բուլինգ**, որը նպատակ ունի վնասելու զոհի հեղինակությանը կամ սոցիալական հարաբերություններին: Դրա դրսևորումներից են խմբից դուրս թողնելը, բամբասանքներ տարածելը կամ հանրային ամոթանք տալը: Այս տեսակն ավելի դժվար է հայտնաբերել, քան ֆիզիկական կամ բանավոր բուլինգը:
- **Կիբերբուլինգ**, որը տեղի է ունենում էլեկտրոնային սարքերի՝ տեքստային հաղորդագրությունների, սոցիալական ցանցերի կամ էլեկտրոնային փոստի միջոցով [3]: Այն կարող է դրսևորվել՝ վնասակար բովանդակություն կամ անձնական տեղեկություններ տարածելով, որոնք նպատակ ունեն նվաստացնելու զոհին:

Բուլինգը կարող է իրականացվել անհատապես կամ խմբով, որտեղ բուլերը կարող է ունենալ մեկ կամ մի քանի հետևորդներ, որոնք պատրաստ են օգնել հիմնական բուլերին, կամ որոնք բուլերին ոգևորում են դրական արձագանքներով, ինչպիսին է ծիծաղը:

Բուլինգի մշակույթը կարող է զարգանալ ցանկացած համատեքստում, որտեղ մարդիկ շփվում են միմյանց հետ: Սա կարող է ներառել դպրոցը, ընտանիքը, աշխատավայրը, տունն ու շրջակայքը: Ժամանակակից մշակույթում բուլինգի հիմնական պլատֆորմը նաև սոցիալական մեդիայի կայքերն են:

Որո՞նք են ավագ դպրոցում բուլինգի պատճառները: Դպրոցում բուլինգի պատճառ կարող են հանդիսանալ մանկավարժական ոչ ճիշտ մոտեցումը՝ վիրավորանքը, կոպիտ վերաբերմունքը, անտեսումը, որը կարող է ավագ դպրոցականի կողմից ընկալվել որպես բուլինգի իրականացման թույլտվություն: Այս թույլտվությունից օգտվում է այն երեխան, որի մոտ առկա են վերոնշյալ դիրքորոշումները:

Ռեֆերենտ խմբերը պատանեկության տարիքում նույնպես կարող են բուլինգի պատճառ դառնալ, եթե այդտեղ գործում են այլ մարդուն նսեմացնելու միջոցով ինքնահաստատման գործընթացներ:

Ծաղրողի հոգեկան խնդիրները ևս կարող են դասվել բուլինգի պատճառակության մեջ: Ծաղրողը հաճախ կամքով թույլ մարդ է և իրեն բարձր է զգում միայն այն ժամանակ, երբ ծաղրում է մնացածին, երբ իր աշխարհում նա դառնում է բարձրագույնը: Բուլը կենտրոնացած է հենց գործընթացի վրա: Նա հարձակվում է ավելի թույլի վրա՝ նրա հաշվին ինքնահաստատվելու, իր բարդույթներն ու վախերը քողարկելու, սեփական զայրույթն ու ցավը ուրիշի վրա զցելու կամ իր վրա ուշադրություն գրավելու համար:

Ներկայումս որոշ պատանիներ աչքի են ընկնում էմոցիոնալ անհավասարակշռությամբ ու խոցելիությամբ, ինչպես նաև ագրեսիվ, գերզայուն վարքագծով, ինչը դարձյալ նպաստում է բուլինգի առաջացմանը ավագ դպրոցում: Բացի վերոթվարկյալ պատճառներից՝ մեր օրերում բուլինգի առաջացման պատճառ կարող է

լինել նաև՝

- 1) ընտանեկան խնդիրները,
- 2) միջավայրի բացասական ազդեցության խնդիրները,
- 3) հոգեբանական խնդիրներ (ունեն ցածր ինքնագնահատական և ուզում են ուրիշների վրա ինքնահաստատվել),
- 4) ազգային, կրոնական, մշակութային տարբերություններ,
- 5) կրթության և դաստիարակության բացթողում:

Բուլինգի պատճառների ակունքը հաճախ ընտանեկան արժեքների, դիրքորոշումների ընդօրինակումն է երեխայի կողմից: Արժեքներն ու դիրքորոշումներն ընտանիքում շատ հաճախ դառնում են վարքագծի հիմնաքար:

Ընտանիքը երեխայի սոցիալականացման առաջնային սոցիալական ինստիտուտն է, որը ձևավորում է նրա անձնային որակներն ու վարքագիծը: Ընտանիքում դաստիարակության որոշակի ոճեր կարող են նպաստել բուլինգի առաջացմանը: Օրինակ՝ ավտորիտար ծնողական մոտեցումը, որը բնութագրվում է չափից ավելի խստությամբ, ցածր կարեկցանքով և առանց արդարացի պատժի, սերտորեն առնչվում է հետագայում ավագ դպրոցականի մոտ բուլինգային վարքագծի ձևավորմանը: Բուլինգ իրականացնող երեխաները հաճախ գալիս են այնպիսի ընտանիքներից, որտեղ քիչ են համախմբվածությունը, ապրումակցումն ու վերահսկողությունը: Ի հակադրություն ծնողի դաստիարակության ավտորիտար ոճին՝ համագործակցային ոճը խրախուսում է երկխոսությունն ու փոխըմբռնումը, նպաստում է երեխաների դրական սոցիալական վարքագծին ու աջակցող հարաբերություններին: Հայկական հասարակության մշակութային առանձնահատկությունները նույնպես կարող են նպաստել բուլինգի տարածմանը: Փորձագետները նշում են, որ Հայաստանում բուլինգը հաճախ բխում է կարծրատիպային մտածողությունից ու անհանդուրժողականությունից, որն ուղղված է նրանց, ովքեր տարբերվում են «նորմայից»: Ընտանեկան դաստիարակության ոճի ու մշակութային հիերարխիկ պայմանների միջև առկա փոխազդեցությունը կարող է բացատրել բուլինգի արմատները հայկական դպրոցներում: Եթե երեխան դաստիարակվում է ավտորիտար միջավայրում, որտեղ բռնությունը կամ վերահսկողությունը դիտվում է որպես խնդիր լուծելու միջոց, ապա նա նույն վարքագիծը կդրսևորի նաև դպրոցում՝ փորձելով իշխանություն ձեռք բերել: Այս համատեքստում բուլինգի դեմ պայքարը չի կարող սահմանափակվել միայն հոգեբանական միջամտություններով. այն պետք է լինի մշակութային ու սոցիալական աշխատանքի համակարգված գործընթաց՝ ուղղված հանդուրժողականության ու փոխըմբռնման մակարդակի բարձրացմանը:

Ավագ դպրոցական տարիքում բուլինգի հիմնական պատճառներից են նաև արտաքին տեսքը, ընտանիքի սոցիալ-տնտեսական կարգավիճակն ու այլ խնդիրներ: Դպրոցական միջավայրը, որը կենտրոնացած է միայն գիտելիքների փոխանցման վրա և անտեսում է միջանձնային հարաբերությունները, նույնպես նպաստող գործոն է: Ավելին, ուսուցիչները կարող են անզգույշ արտահայտություններով կամ

անտարբերությամբ անգիտակցաբար խթանել բուլինգը, ինչը լուռ թույլտվություն է դառնում աշակերտների համար [5]: Անշուշտ, խնդիրը շատ արդիական է, իսկ պատճառները՝ տարբեր, սակայն, միևնույնն է, բուլինգ երևույթը ձևավորած վարքագիծը հետագայում կազմավորում է երեխաների անձնային հատկանիշներն ու որակները: Եթե այժ փակենք այս խնդրի վրա, ապա երեխաների վարքագիծը տարիների ընթացքում ավելի վտանգավոր դրսևորումներ կստանա:

Հետևապես, դպրոցական բուլինգը ժամանակակից աշխարհում դիտվում է որպես սոցիալ-մանկավարժական լուրջ խնդիր, որը նվազեցնելու կամ կանխելու համար կիրառվող ռազմավարական քայլերը ներառում են աշակերտներին բուլինգի ենթարկելու մասին կրթելը, անվտանգության տեխնոլոգիաների կիրառումը, սոցիալական մանկավարժի դերի ու գործառնությունների կարևորությունն ու դպրոցում անվտանգության աշխատակիցների առկայությունը: Այն, թե ինչպես են դպրոցները արձագանքում բուլինգին, շատ տարբեր է: Դպրոցում բուլինգի ենթարկվածների վրա ազդեցությունները ներառում են ընկճախտ (դեպրեսիա), անհանգստություն, զայրույթի, սթրեսի, անօգնականության ու դպրոցական կատարողականի նվազում:

Բուլինգի տեսակների տարածվածությունը փոփոխվում է տարիքի հետ: Միջազգային հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ֆիզիկական բուլինգն ավելի տարածված է կրտսեր դպրոցականների մոտ, իսկ ավագ դպրոցականների մոտ ավելի մեծ տարածում են գտնում քողարկված ձևերը, ինչպիսիք են սոցիալական ու կիբերբուլինգը [13]: Ավագ դպրոցներում բուլինգի ձևերի փոփոխությունը ֆիզիկականից դեպի սոցիալական ու կիբերբուլինգ արտացոլում է դեռահասության ու պատանեկության տարիքի զարգացման առանձնահատկությունները: Այս շրջանում ինքնության ձևավորումն ու սոցիալական կապերը դառնում են կենտրոնական նշանակություն ունեցող գործոններ: Դպրոցական միջավայրը, որը նպաստում է ակադեմիական ուսուցմանն ու սոցիալական փոխհարաբերություններին, կարող է նաև նպաստել բուլինգին՝ թույլ տալով ստեղծել սոցիալական կապեր՝ ի հաշիվ այլոց մարզինալացման: Այս փոփոխությունը կարևոր է՝ հասկանալու համար, թե ինչու են կանխարգելիչ ծրագրերը, որոնք կենտրոնացած են միայն ֆիզիկական բուլինգի վրա, ավելի քիչ արդյունավետ ավագ դասարաններում: Դրա փոխարեն արդյունավետ ծրագրերը պետք է կենտրոնանան ոչ թե միայն անհատական վարքագծի, այլև դպրոցական սոցիալական համակարգի փոփոխության վրա:

Բուլինգի դեպքերի վերաբերյալ առաջարկվող հակազդեցությունները բազմազան են, և կարող են պահանջվել տարբեր մեթոդներ՝ կախված բուլինգի տեսակից ու ներգրավված մարդկանցից: Դիտարկենք դրանք:

1. *Վկաների վկայությունները:* Վկաները, անկախ նրանից, թե տուժողին հայտնի են, թե ոչ, տեղեկատվության կարևոր աղբյուր են բռնության դեպքում: Հնարավորության դեպքում խորհուրդ է տրվում պահպանելու անանունությունը:

2. *Միջամտություն ականատեսի կողմից:* Առաջարկվում է, որ ականատեսներն ու այլ երրորդ անձինք խուսափեն կոնֆլիկտային իրավիճակում միջամտելուց՝ իրավիճակը ավելի չարելու համար:
3. *Ծնողների արձագանքը:* Մասնագետները խորհուրդ են տալիս, որ ներգրավված ծնողները խուսափեն միմյանց հետ անմիջականորեն խոսելուց: Փոխարենը խորհուրդ է տրվում կապ հաստատելու դպրոցի, սոցիալական մանկավարժի հետ՝ թույլ տալով դպրոցի մասնագիտական համակազմին քայլեր ձեռնարկել, պատասխանատվություն ստանձնել ու հանդես գալ որպես միջնորդ:
4. *Ուսուցչի արձագանքը:* Ուսուցչի միջամտությունը կարևոր է բազմաթիվ հակաբուլինգային ծրագրերում: Շատ երկրներում ուսուցիչները իրավական պարտավորություն ունեն կանխելու իրենց աշակերտների վնասումը: Ուսուցիչները կարող են միջամտել՝ օգտագործելով հեղինակության վրա հիմնված միջամտություններ, զոհերին աջակցելով և այլ ուսուցիչների կամ մասնագետների ներգրավմամբ: Պարզվել է, որ ուսուցչի միջամտություններն օգտակար են ահաբեկումը նվազեցնելու համար: Այս միջամտությունները ներառում են սահմանների հստակ մատնանշում՝ պարզ դարձնելով, որ դրսևորվող վարքագիծը ընդունելի չէ: Ավագ դպրոցում բուլինգի ու դրա բացասական հետևանքների անուղղակի քննարկումն ամբողջ դասարանի հետ նույնպես օգտակար է բուլինգը նվազեցնելու համար:
5. *Կասեցում և հեռացում:* Եթե բուլինգի համար որևէ այլ լուծում չի գործում, կամ այն դեպքերում, երբ բռնությունը շատ դաժան է, հնարավոր է, որ անհրաժեշտ լինի կասեցնել կամ հեռացնել բուլին:
6. *Տեղափոխում:* Այն դեպքերում, երբ ավելի դժվար է լուծել, տուժողը կարող է մտածել հաստատության փոփոխության կամ նույնիսկ իր ընտանիքի հետ մեկ այլ վայր տեղափոխվելու մասին:
7. *Հոգեւոցիալական աջակցություն:* Բուլինգի ենթարկվելուց հետո զոհերը կարող են աջակցություն խնդրել, օրինակ՝ նոր ընկերներ ձեռք բերելու կամ նոր գործունեություն ծավալելու հարցում:

Վերոնշյալ առաջարկությունները վկայում են, որ բուլինգի մշակույթը կարող է զարգանալ ցանկացած համատեքստում, որտեղ մարդիկ շփվում են միմյանց հետ: Սա կարող է ներառել սոցիալական բոլոր ինստիտուտները, ներառյալ՝ ժամանակակից մշակույթում զգալի տեղ զբաղեցնող սոցիալական մեդիայի կայքերը, իսկ այդ դեպքերի բացահայտման, կանխարգելման ու արձանագրման գործում հստակ մեխանիզմները դեռևս բացակայում են:

Բուլինգը հանգեցնում է ծանր ու երկարատև հետևանքների, որոնք ազդում են պատանիների վրա: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ոչ միայն զոհերը, այլև բուլինգ իրականացնողներն ու այն երեխաները, որոնք միաժամանակ և՛ են-

թարկվում են բուլինգի, և՛ բուլինգ են իրականացնում, ավելի հակված են հոգեկան առողջության խնդիրներ ունենալու [2,11]: Նրանք հաճախ տառապում են հոգեբանական ու հուզական խնդիրներից, ներառյալ անհանգստությունը, ընկճախտը, ցածր ինքնագնահատականը, մեկուսացման զգացումը և այլն:

Բուլինգը բացասաբար է անդրադառնում նաև զոհերի կրթական ու սոցիալական կյանքի վրա: Տուժածների մոտ դիտվում է ակադեմիական առաջադիմության անկում, դպրոցից բացակայությունների աճ և դպրոցը թողնելու բարձր ռիսկ: Չնայած միջազգային գրականությունը հստակ կապ է հաստատում բուլինգի ու ինքնասպանության մտքերի կամ փորձերի միջև (դպրոցական բուլինգը ինքնասպանության մտքերի պատճառ է դառնում դեպքերի 26.1 %-ում) [7], Հայաստանում ինքնասպանության դեպքերի ու դրանց՝ բուլինգի հետ կապը պաշտոնապես երբեք չի ուսումնասիրվել: Այս անտեսումը մատնանշում է ազգային մակարդակով լուրջ հետազոտական ու մանկավարժահոգեբանական բաց, որը խոչընդոտում է խնդրի իրական մասշտաբների ճանաչումը:

Կարևորելով վերոհիշյալը՝ պետությունը պետք է ձեռնարկի անհետաձգելի միջոցառումներ՝ երաշխավորելու յուրաքանչյուր երեխայի պաշտպանված լինելու ու բռնությունից զերծ միջավայրում ապրելու իրավունքը:

Ինչպե՞ս կարելի է պայքարել բուլինգի դեմ ավագ դպրոցում:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ ավագ դպրոցում բուլինգի դեմ պայքարի ամենաարդյունավետ ռազմավարությունը «ողջ դպրոցի» մոտեցումն է [12]: Այս մոդելը կենտրոնանում է ոչ թե միայն անհատական խնդիրների վրա, այլև դպրոցական միջավայրի, ուսուցիչների, ծնողների ու համայնքի վրա՝ նպատակ ունենալով ստեղծել միջավայր, որն արգելում է բուլինգը: Միջազգայնորեն ճանաչված հաջողված ծրագրերից են «KiVa»-ն ու «Olweus Bullying Prevention Programme (OBPP)»-ը [9]:

«Դեմ ենք բռնությանը» («KiVa») ծրագիրը մշակվել է Ֆինլանդիայում և աշխարհում ամենաարդյունավետ հակաբուլինգային ծրագրերից մեկն է: Այն ներառում է դերային խաղեր ու համակարգչային սիմուլյացիաներ՝ բարձրացնելու համար դիտորդների կարեկցանքը, նրանց մղելու միջամտել բուլինգի դեպքերում: «KiVa»-ի ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ այն զգալիորեն նվազեցրել է ընկճախտի մակարդակը և բարձրացրել ինքնագնահատականը բուլինգի զոհերի մոտ: Թեև ավագ դասարաններում դրա արդյունավետությունն ավելի քիչ է եղել, քան տարրականում, այն դրական ազդեցություն է ունեցել ակադեմիական մոտիվացիայի ու առաջադիմության վրա:

«Օլվեյուսի բռնության կանխարգելման ծրագիրը» («Olweus Bullying Prevention Programme (OBPP)» լայնորեն կիրառվում է հանրակրթական դպրոցներում և հասցեագրում է բուլինգի խնդիրը չորս մակարդակում՝ դպրոցական, դասարանական, անհատական ու համայնքային: «OBPP»-ն ներառում է ուսուցիչների վերապատրաստում՝ բուլինգը ճանաչելու ու դրան միջամտելու համար, դասարանական պարբերական քննարկումներ, կանոնների հստակ սահմանում և անհատական

միջամտություններ՝ յուրաքանչյուր դեպքին առանձին արձագանքելու համար:

Հայաստանում բուլինգի կանխարգելման ոլորտում երկար ժամանակ առկա է եղել քաղաքական ու իրավական բաց: Մակայն վերջին տարիների (2025) տվյալները ցույց են տալիս իրավիճակի դրական փոփոխություն: Հանրապետական մանկավարժահոգեբանական կենտրոնը (ՀՄՓԿ) ՀՀ ԿԳՄՄՆ-ի և այլ գործընկերների հետ համագործակցությամբ կազմակերպում է գիտաժողովներ («ԱՆՎՏԱՆԳ ԴՊՐՈՑ. ԱՌԱՆՑ ԲՈՒԼԻՆԳԻ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ» դպրոցական գիտաժողովը) և մշակում մեթոդական ձեռնարկներ բուլինգի կանխարգելման համար [11]: Նրանք նաև իրականացնում են պիլոտային ծրագրեր և ապահովում թեժ գիծ՝ բուլինգի դեպքերին արագ արձագանքելու համար: Այս քայլերը մատնանշում են, որ ՀՀ-ն անցնում է բուլինգի խնդրի պաշտոնական ճանաչման ու լուծման փուլ:

Ավագ դպրոցական տարիքի բուլինգի ենթարկված երեխաների հետ սոցիալ-մանկավարժական խորհրդատվությունը կազմակերպվում և իրականացվում է հետևյալ սկզբունքների հիման վրա՝

1. կոմպետենտության սկզբունք,
2. վստահելիության սկզբունք,
3. գաղտնիության (կոնֆիդենցիալության) սկզբունք,
4. արդյունավետության սկզբունք,
5. այցելուին չվնասելու սկզբունք,
6. իրավասու լինելու սկզբունք,
7. սոցիալական մանկավարժի և այցելուի փոխադարձ հարգանքի սկզբունք,
8. անաչառության սկզբունք,
9. սոցիալ-մանկավարժական մեթոդների համապատասխանության սկզբունք,
10. հետազոտությունների արդյունքների գիտականության սկզբունք:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետությունում բուլինգի վերաբերյալ համագ-գային, պաշտոնական վիճակագրության բացակայությունը լուրջ խոչընդոտ է խնդրի համապարփակ գնահատման ու ազգային քաղաքականության մշակման համար: Այնուամենայնիվ, առկա են մի քանի փոքրածավալ, հատվածական ուսումնասիրություններ, որոնք թույլ են տալիս պատկերացում կազմել խնդրի մասշտաբների մասին:

- Ըստ «Երիտասարդ ձայների» («Young Voices») 2017 թվականի հետազոտու-թյան՝ ՀՀ դպրոցականների 38 %-ը ականատես է եղել ծեծի, իսկ 35 %-ը՝ ծաղրանքի դպրոցում [10]:
- Հանրապետական մանկավարժահոգեբանական կենտրոնի (ՀՄՓԿ) 2021 թվականի զեկույցի համաձայն՝ ուսումնասիրված երեխաների 34 %-ը հայտնել է դպրոցում խնդիրներ ունենալու մասին: Նշվել է, որ բուլինգի դեպքերի 21 %-ը տեղի է ունեցել արտաքին տեսքի, իսկ 10 %-ը՝ ընտանիքի սոցիալ-տնտեսական կարգավիճակի պատճառով [11]:

- «Նոր լույս» երիտասարդական կենտրոնի 2021 թվականի ուսումնասիրությունը, որն անցկացվել է Գյումրիում, ցույց է տվել, որ 287 աշակերտներից 64 %-ը ականատես է եղել բուլինգի, իսկ 24 %-ը թիրախ է դարձել արտաքին տեսքի կամ խոսքի տարբերությունների պատճառով: Այս հետազոտությունը նաև բացահայտել է, որ ուսումնասիրված ուսանողների ու ուսուցիչների շրջանում տարածված են ծաղրանքը, «պիտակավորումն» ու սոցիալական մեկուսացումը:

Վերոնշյալ տվյալները, չնայած իրենց հատվածական բնույթին, համահունչ են միջազգային միտումներին, որոնք ցույց են տալիս, որ բուլինգի պատճառները հաճախ պայմանավորված են արտաքին տեսքով, ֆիզիկական թերություններով ու սոցիալ-տնտեսական կարգավիճակով: Բացի դրանից՝ Հայաստանում բուլինգը հաճախ հիմնված է կարծրատիպերի ու սոցիալ-մշակութային անհանդուրժողականության վրա:

Եզրակացություն: Բուլինգը Հայաստանի դպրոցներում լուրջ և տարածված խնդիր է՝ չնայած պաշտոնական վիճակագրության բացակայությանը: Տեղական հատվածական հետազոտությունների տվյալները վկայում են, որ հալածանքի ականատես է եղել կամ թիրախ դարձել աշակերտների զգալի մասը, սակայն դեպքերի մասին թերզեկուցման բարձր մակարդակը թույլ է տալիս ենթադրել, որ իրական պատկերն ավելի մտահոգիչ է: Բուլինգը ավագ դպրոցական տարիքում ոչ միայն անհաստական խնդիր է, այլև մանկավարժական ու սոցիալ-հոգեբանական մարտահրավեր: Այն խաթարում է սոցիալականացման բնականոն ընթացքը, խոչընդոտում ինքնության կայուն ձևավորումը և երկարաժամկետ հետևանքներ է թողնում: Կրթական համակարգի առաջնային խնդիրն է ապահովել անվտանգ միջավայր, զարգացնել կանխարգելիչ ծրագրեր՝ ձևավորելով մանկավարժական միջամտության հստակ մեխանիզմներ:

BULLYING AS AN OBSTACLE TO PERSONALITY SOCIALIZATION AND IDENTITY FORMATION IN HIGH SCHOOL

Ashikyan Armenuhi

*PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Yerevan State University, Republic of Armenia,
armenuhi.ashikyan@ysu.am*

Ghazaryan Arevik

*PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Yerevan State University, Republic of Armenia,
arev.ghazaryan@ysu.am*

Summary

The social experience formed in the educational environment can either promote or hinder a high school student's successful integration into society. In this context, bullying, as intense and systematic psychological or physical pressure, becomes a serious challenge for both the student and the educational system. It is not new to our reality; it has simply taken on a new quality and resonance. The manifestations and motivations are varied, but the consequences are the same: the process of personality formation and socialization of the high school student who is subjected to bullying is

distorted. Moreover, bullying disrupts the high school student's social interactions, leading to self-abasement or, conversely, the reinforcement of aggressive behavior. Nevertheless, bullying is still viewed not as a challenge, but as an age-related characteristic and an inability to manage emotions.

The Problem: To study and analyze the possible forms of bullying manifestation in high school that hinder the high school student's socialization and identity formation.

Keywords: *bullying, high school student, personality formation and socialization, physical bullying, cyberbullying, psychological bullying, aggressive behavior, bully.*

БУЛЛИНГ КАК ПРЕПЯТСТВИЕ ДЛЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ И ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В СТАРШЕЙ ШКОЛЕ

Ашикян Арменуи

*Кандидат педагогических наук, доцент,
Ереванский государственный университет,*

*Республика Армения
armenuhi.ashikyan@ysu.am*

Казарян Аревик

*Кандидат педагогических наук, доцент,
Ереванский государственный университет,*

*Республика Армения
arev.ghazaryan@ysu.am*

Аннотация

Социальный опыт, формирующийся в образовательной среде, может либо способствовать, либо препятствовать успешной интеграции старшеклассника в общество. В этом контексте буллинг как интенсивное и систематическое психологическое или физическое давление становится серьезной проблемой как для учащегося, так и для образовательной системы.

Это не новость для нашей реальности; он просто приобрел новое качество и звучание. Проявления и мотивы различны, но последствия одинаковы: искажается процесс формирования личности и социализации старшеклассника, подвергнувшегося буллингу. Более того, буллинг нарушает социальные взаимоотношения старшеклассника, вызывая самоуничижение или, наоборот, закрепление агрессивного поведения. Тем не менее, буллинг до сих пор рассматривается не как вызов, а как возрастная особенность и неспособность управлять эмоциями.

Проблема. Изучить и проанализировать возможные варианты проявления буллинга в старшей школе, которые препятствуют социализации и формированию идентичности старшеклассника.

Ключевые слова: *буллинг, старшеклассник, формирование личности и социализация, физический буллинг, кибербуллинг, психологический буллинг, агрессивное поведение, булль (агрессор).*

Օգնագործված գրականության ցանկ

1. Amartikyan, Armenia lagging in addressing school bullying, *Jamnews in English*, Jan. 17, 2022. <https://jam-news.net/armenia-lagging-in-addressing-school-bullying/> “OIWeus Bullying Prevention Programme - Foundations,” *Foundations*. <https://foundations.org.uk/toolkit/guidebook/olweus-bullying-prevention-programme/>.

2. Aleksandrovna A.E. and Borisovich B.A., BULLING V SHKOLE KAK KRIMINOLOGICHESKAYA PROBLEMA i UGROZA BEZOPASNOSTI DETEJ, *KiberLeninka*, 2019. <https://cyberleninka.ru/article/n/bullying-v-shkole-kak-kriminologicheskaya-problema-i-ugroza-bezopasnosti-detej> . (in Russian)

3. Bochaver A.A. and Khlovov K.D., Kiberbullying: travlya v prostranstve sovremennykh tekhnologiy, *Psikhologiya. Zhurnal Vyshey Shkoly Ekonomiki*, vol. 11, no. 3, 2007, pp. 177–191. (in

Russian)

4. Borisova L.G. and Dakhin A.N., Monitoring shkol'nykh konfliktov: prichiny, vyvody, rekomendatsii, *Pedagogicheskie Tekhnologii*, no. 1, 2005, pp. 57–72. (in Russian)

5. Dakhin A.N., Bulling v shkole i ne tol'ko..., *Sibirskiy Pedagogicheskiy Zhurnal*, no. 6, 2015, pp. 208–214. (in Russian)

6. Novikova M.A. and Rean A.A., Vliyanie shkol'nogo klimata na vozniknovenie travli: otechestvennyy i zarubezhnyy opyt issledovaniya, *Voprosy obrazovaniya / Educational Studies Moscow*, no. 2, 2019, pp. 78–89. (in Russian)

7. Novikova M., Rean A., and Konovalov I., Bulling v rossiyskikh shkolakh: opyt diagnostiki rasprostranennosti, polovozrastnykh osobennostey i svyazi so shkol'nym klimatom, *Voprosy obrazovaniya. Educational Studies Moscow*, no. 3, 2021, pp. 62–90. (in Russian)

8. Ishak M.S., Sarkowi A., Ahmi A., Abdulrauf-Salau A., and Memon S., Global Research Trends in School Bullying: A Bibliometric analysis, *Journal of Educational and Social Research*, vol. 13, no. 1, Jan., 2023, p. 91, doi: 10.36941/jesr-2023-0009

9. Kärnä A., Voeten M., Little T.D., Alanen E., Poskiparta E., and Salmivalli C., Effectiveness of the KIVA Antibullying Program: Grades 1–3 and 7–9, *Journal of Educational Psychology*, vol. 105, no. 2, Oct., 2012, pp. 535–551, doi: 10.1037/a0030417.

10. Bullying, *Youth Violence Prevention*, Oct. 28, 2024. <https://www.cdc.gov/youth-violence/about/about-bullying.html>

11. Home | RPPC - Hanrapetakan mankavarzhahogebakan kentron, Last visit: August 31, 2025, <https://hmk.am/en/home-en/>

12. OlWeus Bullying Prevention Programme - Foundations, *Foundations*. <https://foundations.org.uk/toolkit/guidebook/olweus-bullying-prevention-programme/>

13. PREVNet, Types of bullying - PREVNet, *PREVNet*, Jul. 05, 2024. <https://www.prevnet.ca/bullying/types-of-bullying/>

Получено: 03.10.2025

Received: 03.10.2025

Рассмотрено: 13.10.2025

Reviewed: 13.10.2025

Принято: 22.10.2025

Accepted: 22.10.2025

© The Author(s) 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License